

ГРИНЬКО О. С.

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ АМБИВАЛЕНТНОСТИ КОНЦЕПТОВ-АРХЕТИПОВ “WATER” И “FIRE”

Дана стаття присвячена вивченню етимологічного аспекту амбівалентності концептів-архетипів “*water*” і “*fire*”. Робиться спроба етимологічного аналізу відповідних лексем з метою виявлення їх амбівалентних характеристик на мовному рівні. Крім того, у статті описуються глибинні архаїчні зв'язки, що існують між лексемами “*water*” і “*fire*” та відповідними концептами-архетипами, вербалізованими цими лексемами.

Ключові слова: амбівалентність, концепт-архетип, етимологічний аналіз.

Данная статья посвящена изучению этимологического аспекта амбивалентности концептов-архетипов “*water*” и “*fire*”. В работе делается попытка этимологического анализа соответствующих лексем с целью выявления их амбивалентных характеристик на языковом уровне. Кроме того, в статье описываются глубинные архаические связи, существующие между лексемами “*water*” и “*fire*” и концептами-архетипами, которые вербализованы рассматриваемыми лексемами.

Ключевые слова: амбивалентность, концепт-архетип, этимологический анализ.

The article focuses on etymological aspect of ambivalence of archetypal concepts “*water*” and “*fire*”. The etymological analysis of lexemes “*water*” and “*fire*”, presented in the work, aims at eliciting their ambivalent characteristics on the linguistic level. Besides, the article reveals the archaic correlation between lexemes “*water*” and “*fire*” and, consequently, between the archetypal concepts, verbalized by these lexemes.

Key words: ambivalence, archetypal concept, etymological analysis.

Етимологічний аналіз є невід'ємною частиною опису концептів-архетипів, оскільки він дозволяє викрити глибинні семантичні зв'язки між лексемами, що вербалізують цей тип концепту не тільки в межах однієї мови, а в межах цілої мовної родини. **Актуальність** даної роботи зумовлена необхідністю висвітлити наявність таких зв'язків між лексемами “*water*” і “*fire*” та виявити їх амбівалентну структуру, важливу при дослідженні концептів-архетипів.

Метою дослідження є виявлення архаїчної кореляції лексем “*water*” і “*fire*”, що вербалізують відповідні концепти-архетипи.

Предметом дослідження виступають лексеми “*water*” і “*fire*”, які піддаються етимологічному аналізу. **Матеріалом** дослідження стали етимологічні словники англійської мови; методико-теоретичним обґрунтуванням роботи стали доробки О. О. Потєбні, Ю. С. Степанова, М. М. Маковського, А. К. Протасової та інших вчених з етимології, когнітивістики та порівняльно-історичного мовознавства.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що представлений етимологічний аналіз, а також огляд, систематизація та аналіз теоретичних розробок по даній тематиці, може розглядатися як важливий етап при описі концептів-архетипів. Він дозволяє підтвердити архетипічну природу концептів “*water*” і “*fire*”, а також простежити архаїчні зв’язки, що лежать в основі відповідних лексем, які вербалізують заявлені концепти-архетипи.

О. О. Потєбня пропонує тезу про те, що “внутрішня форма слова є співвідношенням змісту думки до свідомості; вона показує, як уявляється людині його власна думка” [1:91].

Ю. С. Степанов виокремлює в структурі концепту особливу внутрішню, етимологічну форму. Вчений зазначає, що вона відкривається лише дослідникам, проте, це не означає, що для тих, хто користується цією мовою, даний шар концепту взагалі не існує. Він існує для них опосередковано, як основа, на якій виникли і тримаються інші шари значень [2:53]. Етимологічний аналіз, на думку дослідника, “виявляє особливі відношення наступництва форми та змісту, завдяки яким дещо зі старої стадії концепту стає знаком у його новій стадії” [2:61].

Згідно даним етимологічних словників, лексема “*water*” відноситься до найдревнішої генетичної групи слів – індоєвропейської. До індоєвропейських відносять слова, що виникли в епоху існування індоєвропейської етнічної спільноти та перейшли після її розпаду до стародавніх мов цієї мовної родини. Важливим для нашого дослідження є припущення щодо того, що праіндоєвропейська мова була мовою так званого активного типу або активного строю – тобто імена в ній повинні були розподілятися на два класи. До одного класу належали імена, що позначали предмети, наділені життєвою активністю: люди, тварини, дерева; явища природи, що сприймалися як активні та персоніфіковані (небесні світила, вітер, блискавка, дощ та ін.), а також абстрактні поняття, персоніфіковані як сили (доля, благо та ін.). До протипоставленого, неактивного, класу відносилися імена, що позначали неактивні предмети: плоди дерев, які розглядалися як неактивні явища природи; частини ландшафту (небесна “твердінь”, гори, каміння та ін.) тощо. Така ж бінарна класифікація була притаманна й дієсловам [2:281].

Лексеми зі значенням “вода” були сформовані на основі кореню **[a]ued-* (**ud-*, **uet’-/*ut’-*): стар.-анг. *wæter*, гот. *watō*, стар.-верхн. *wazzar*, старослав. *вода*, стар.-сакс. *watar*, стар.-сканд. *vatn*, стар.-інд. *uda*, грец. *hýdōr*, стар.-прус. *unds* тощо [7; 8; 9; 10].

У своїй статті “Мова – міф – культура. Символи життя и життя символів” М. М. Маковський говорить про те, що у міфопоетичній традиції вода розділялась на “верхню” та “нижню”; вона могла бути як внутрішньою, животворчою, так і такою, що відноситься до Хаосу. Таке протиставлення знаходить відображення і в мові, де лексема “*water*” співвідноситься з такими поняттями, як “життя” (і.-є. **guei-*), “диво” (порівн. і.-є. **uet(er)* та англ. “*wonder*”), “душа, дихання” (порівн. і.-є. **ond* – “дихання”, осет. *udd* – “душа” та і.-є. **uet(er)* – “вода”) [3:93]. Як бачимо, в данній групі слів представлені деривати з вираженою позитивної конотацією, тобто актуалізується сема “жива вода”.

Проте прослідковується і ряд зв’язків, що вказують на спорідненість між лексемою “*water*” і лексемами на позначення негативних явищ у житті людини (хвороба, смерть тощо), актуалізую тим самим сему “нижня вода”. Так, порівняйте індоєвропейський корінь **leidh-* – “рідина, вода” та російське слово “лід”, що фактично значить “мертва вода”, а також лексеми “ляда”/“леда”, що використовується у середньоросійському діалекті у значенні “(заразна) хвороба”, лат. *letum* – “смерть” та англ. діал. *led* – “зовнішній, зайвий”. Крім того, латинська лема “*aqua*” співвідноситься з хет. “*ak*” – “смерть” [3:93–94].

Така точка зору перекликається з ідеєю Ю. С. Степанова про протиставлення води “живої” та “мертвої”. Розглядаючи етимологічний шар концепту “вода”, дослідник відзначає: “Вода як неактивна основа, як “річ”, представлена індоєвропейським коренем **uot’ort(h)* (хет. *uatar*, стар.-інд. *udakām*, *udáh*, стар.-англ. *water* тощо); вода як активна сутність і як божество представлена індоєвропейським коренем **Har(h)* – “вода, река”: стар.-інд. *arah* – множ. “води (часто священі)”; **Hek(u)* – лат. *Aqua* – “вода”, гот. *Aa* та пов’язані з цим коренем германські похідні, зокрема, ім’я бога моря; проте вода – не божество, хоча б й активна, позначалася також похідними від першого, первісно неактивного кореню: лат. *Unda* – “хвиля”, лит. *Vanduõ* т. – “вода”, рос. *вода* тощо” [2:283].

Як бачимо, етимологічний аналіз лексеми "water" висвітлює як творчі, життєзабезпечуючі, так і деструктивні характеристики цього явища, тобто виявляє амбівалентність цієї лексеми, а отже і концепту, вербалізованого цією лексемою. Оскільки амбівалентність є однією з ключових ознак концепту-архетипу, виявлення цієї ознаки не тільки на культурному [5], а й на мовному рівні підтверджує нашу гіпотезу про архетипічність даного концепту.

Етимологія лексеми "fire" також сходиться до індоєвропейської мовної родини. Аналіз етимологічних словників виявляє декілька коренів зі значенням "вогонь": *d(h)eg(h)-, *nkni-, *p(h)hur-, *has-; *aater, *egnis/*igni, *perwoor; *ker-, *hngni-, *het- [7; 8; 9; 10]. Причини існування різних коренів для позначення вогню можуть полягати у тому, що у ранній індоєвропейській мові вони розподілялись по принципу належності до активного та неактивного класів (по аналогії з розглянутою вище лексемою "water").

В. В. Іванов та Т. В. Гамкерлідзе припускають, що корінь *p(h)hur- (стар.-ісл. *fyri*, *fyrr*, стар.-англ. *Fyr*, днв. *fuir*, нім. *Feuer*, англ. *Fire*) належав до неактивного класу, і, вірогідно, цей "тип" вогню використовувався для господарських потреб [див. 4:38].

Інший індоєвропейський корінь, що позначає вогонь, *has-/*aas, етимологічно пов'язаний з назвами "вогнище", "вівтар": хет. *hasša* – "вогнище", оскс. *aasai* – "у вогнищі". Від цього ж кореню походять стар.-інд. *asana* – "іжа", лат. *ara* – "вівтар", стар.-ісл. *arinn* – "особливе місце для жертвоприношення", стар.-англ. *ast* – "пічка", англ. *hearth* – "домашнє вогнище", нід. *eest* – "пічка" [4:39].

Отже, очевидним є той факт, що семантично інд.-євр. *has- первісно пов'язане з розпалюванням вогнища та приготуванням їжі. Проте головна відмінність цього кореню від кореню *p(h)hur- полягає у тому, що *has- має ще й і ритуальне підґрунтя, оскільки з ним пов'язане значення лексем "вівтар", "жрець" тощо.

На відміну від кореня *p(h)hur-, який відноситься до інактивного, тобто неживого класу, корінь *hngni- належить до активного, тобто живого класу. Саме цей корінь позначав не тільки активний і живий вогонь, а й божественний вогонь. Наприклад, у давньоіндійській міфології *Agni* – і вогонь, і бог вогню [4:39].

А. К. Протасова у своїй роботі "Вербалізація концепту "вогонь" в давньогерманських мовах" вказує на очевидний зв'язок між вогнем та

чорним кольором. Так, ім'я міфологічного підземного велетня Сурт (*Surtr*) буквально означає “чорний”. Коли наступить кінець світу, Сурт прийде зі спекотного півдня, піде війною на богів, переможе їх усіх та спалить увесь світ у полум'я. Одне з найменувань прийдешньої пожежі – *Surtalogi* (“полум'я Сурта” або “чорне полум'я”). Крім того, від індоєвропейського **leuk-*, первісне значення якого “вогонь як світло”, “світлий”, походять кімр. *Llug* та давн.-ірл. *Loch* – “чорний”. Таку асоціацію, як справедливо відзначає дослідниця, легко пояснити, адже усе, до чого торкається вогонь, чорніє. Саме цю властивість вогню пов'язують з його руйнівною дією (спалювати до чорноти) [4:71–72].

Ю. С. Степанов пояснює наявність коренів, що позначають вогонь, як в активному, так і в неактивному класах, саме існуванням “двох вогнів”. При цьому, дослідник наголошує, що протиставлення таких “вогнів” є досить складним процесом. Він протиставляє вже згадані вище корені: активний **nk'ni-* (похідні від нього: давн.-інд. *agnih*, лат. *ignis*, давн.-сл. *огнь*, літов. *Ugnis* тощо) і неактивний **p(h)hur-* (похідні від нього: хетт. *pahhur*, гот. *fōn*, арм. *Hur* тощо). Вчений припускає, що таке протиставлення може лежати в основі опозицій: 1) активного – неактивного; 2) божественного – людського; 3) священного – повсякденного; 4) поетичного – повсякденного [2:283].

Представленні результати дослідження, а також огляд, аналіз та систематизація теоретичних доробок по даній тематиці, дозволяють висвітлити як позитивні, так і негативні риси концепту “*fire*”, вербалізованого відповідною лексемою. Як вже зазначалося вище, виявлення амбівалентної структури концепту на культурному та мовному рівнях підтверджує нашу тезу про архетипічність даного концепту.

Заслуговує на увагу і той факт, що при етимологічному аналізі лексем “*fire*” та “*water*” виявляється нерозривний зв'язок, що встановився між ними – у деяких випадках вони походять від одного кореня. Наприклад, давн.-ісл. *vagr* – “вогонь” та “вода” одночасно [4:60]. Таке ж явище спостерігається і в інших давньогерманських та індоєвропейських мовах: гот. *fōn* – “вогонь” і *fani* – “болото”; давн.-прус. *Ranno* – “вогонь” і *rannean* – “болото”, грец. *pur* – “вогонь” і лит. *purvas* – “калюжа, болото” [6:7].

М. М. Маковський знаходить такі етимологічні зв'язки між коренями зі значенням “вогонь” та “вода”: індоєвропейське **nas-* –

“вода” (початкове *n* в цьому слові – заперечення, що використовувалось з міркувань табу) та *i.-ε. *as-* – “вогонь” (порівняйте англ. *arson* – “пожежа”, “підпал”); шведське *dâg* та інд.-ε. **dheg-* – “горіти”, “вогонь”; англ. *wet* (походить від **u-at*) та давн.-англ. *ād* – “багаття, вогонь” [3:93–94].

На перший погляд, той факт, що лексеми, що позначають настільки протилежні явища, утворені від одного кореню, може здатися незвичайним. Відповідь знаходимо у космогонічних міфах різних народів, в тому числі, і германських: вода і вогонь часто нерозривно зв’язані у процесі творення світу з первинного Хаосу. Так, у германо-скандинавській міфології світ виникає завдяки взаємодії води та вогню з холодом та гине від пожежі та повені, жари та стужі [11:288].

Крім того, зв’язок даних явищ можливий не тільки в межах міфологічних уявлень, а й в межах життєвого досвіду людей. Вода і вогонь, безумовно, мають ряд загальних характеристик: вони рухливі, нестійкі, не мають певної форми, можуть активно пересуватись (подібно до живих істот), бувають небезпечні та некеровані. Лексичні одиниці давньогерманських мов підтверджують зв’язок між лексемами, що позначають вогонь і воду: давн.-ісл. *burnnr* – “джерело”, *brim* – “море, прибій”, *brimi (m)* – “вогонь” і *brim (n)* – “полум’я”, “море”, *brenna* – “горіти” і нім. *brennen* – “горіти”, *Brandt* – “пожежа” етимологічно пов’язані зі скр. *bhram* – “жваво рухатись, колихатись”, давн.-інд. *bhurvanih* – “некерований, дикий” і *bhurvan* – “нестримний рух вод”. Усі ці слова сходять до індоєвропейського кореня **bhereu-/bheru-/bhry-* – “вирувати, кинити”, а явища, які позначаються даним коренем, об’єднані ідеєю інтенсивного руху могутньої стихії [4:61].

Семантично близьким до кореню **bhereu-/bheru-/bhry-* є індоєвропейський корінь **uegh-* – “рухатись, здійматись”, від якого походить давньоісландська лексема *vagr* – “море”, “вогонь”. А. К. Протасова вказує на те, що в текстах “Молодшої Едди” зустрічаються слова, які опосередковано пов’язані з вогнем і водою, та етимологія яких приводить нас до думки про єдність води й вогню: давн.-ісл. *Friosa* – “змерзнути” (також англ. *Freeze*) походить від *i.-ε. *preus-* – “мерзнути”, “горіти”, а давн.-ісл. *Kaldr* “холодний” (англ. *Cold*, нім. *Kalt*) – від *i.-ε. *kel-* – “гарячий”, “холодний” [4:62].

Крім того, М. М. Маковський зазначає, що усі першоелементи Всесвіту (вода, вогонь, каміння, вітер) сходять до значення “сущий”,

тобто визначаються таким же чином, що й Божество: порівняйте гр. *ὄντες* – “сущий”, проте латиш. *udens* – “вода”, і.-є. **ond* – “вогонь, душа”, і.-є. **ond-* – “каміння, гора”, англ. *wind* – “вітер” [3:80].

Виявлення подібних зв'язків у етимології лексем “*fire*” та “*water*” відіграє серйозну роль при описі концептів-архетипів, що вербалізовані даними лексемами. Це, насамперед, може служити обґрунтуванням для включення лексичних одиниць, що характеризують, на перший погляд, одну зі стихій (наприклад, воду) до концептуального поля іншої (наприклад, вогню). Зрозуміло, що подібне “включення” виправдано лише у тих випадках, коли у тексті художнього твору зустрічається троп, – широко вживаний або індивідуально-авторський – який поєднує в собі характеристики обох стихій (наприклад, “*the waves of heat*”).

Перспективи дослідження. Проведене дослідження ще раз підтверджує необхідність етимологічного аналізу при описі концептів в цілому і концептів-архетипів зокрема, адже це дозволяє виявити важливі характеристики лексем, що вербалізують ті чи інші концепти. Такі характеристики залишаються недоступними при вивченні тільки основних (актуальних) та навіть додаткових (пасивних) шарів концептів, що розглядаються. Наші подальші дослідження будуть спрямовані на етимологічний аналіз лексем “*sky*” та “*ground*”.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Потебня А. А.* Мысль и язык / Александр Афанасьевич Потебня. – М. : Лабиринт, 1999. – 300 с.
2. *Степанов Ю. С.* Константы: словарь русской культуры / Юрий Сергеевич Степанов. – [2-е изд., испр.и доп.]. – М. : Академический проспект, 2001 – 990 с.
3. *Маковский М. М.* Язык – миф – культура. Символы жизни и жизнь символов / Марк Михайлович Маковский // Вопросы языкознания. – М. : Наука, 1997. – С. 73–97.
4. *Протасова А. К.* Вербализация концепта “огонь” в древнегерманских языках : дис. на соиск. науч. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.20 “Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / Анна Константиновна Протасова ; Томск. гос. пед. ун-т – Томск, 2004. – 139 с.
5. *Гринько О. С.* Реализация архетипических образов “вода” и “огонь” в мифологии, религии и языке / Ольга Сергеевна Гринько // Нова філологія : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Манакін. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – С. 22–28.
6. *Смирницкая О. А.* Наименование космологических объектов в мифе и языке / Ольга Александровна Смирницкая // Вестник МГУ. – Серия 9 : Филология. – М. : МГУ, 2002. – № 1. – С. 7–21.

ДОВІДНИКИ

7. *Partridge E.* Origins: A Short Etymological Dictionary of Modern English / Eric Partridge. – [5-th ed.]. – L. : Tylor & Francis Group, 2006. – 972 p.
8. *Online Etymology Dictionary* [Електронний ресурс]. – Режим доступу до словн. : <http://www.etymonline.com>.
9. *Appendix: List of Proto-Indo-European roots* [Електронний ресурс] // Wiktionary. – Режим доступу до словн. : http://en.wiktionary.org/wiki/Appendix:List_of_Prototo-Indo-European_roots.
10. *The American Heritage Dictionary of the English Language* / execut. ed. Anne H. Soukhanov. – N.Y. : Houghton Mifflin Company, 1994 – 8542 p.
11. *Мифы народов мира.* Энциклопедия : в 2-х т. – М. : Сов. энциклопедия, 1991. – Т. 1 / главн. ред. С. А. Токарев. – 671 с.